

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ТРАДИЦІЙНИХ ЕЛЕМЕНТІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОКУЛЬТУРИ В ОБРЯДІ ХРЕЩЕННЯ НА КОЗЕЛЕЧЧИНІ

Любов Отрошко

УДК 392.14(477.51)

У статті проаналізовано традиційні елементи української етнокультури в сучасному обряді хрещення на Козелеччині. Доведено, що традиційні елементи культури в обряді хрещення у своїй основі збереглися, хоча й зазнали деяких трансформацій.

Ключові слова: Козелець, обряд хрещення, «баба», «інститут кумівства», хрещені батьки, церковне хрещення, гостина, вірування.

В статье проанализированы традиционные элементы украинской этнокультуры в современном обряде крещения на Козелеччине. Доказано, что традиционные элементы культуры в обряде крещения в своей основе сохранились, хотя и претерпели некоторые трансформации.

Ключевые слова: Козелец, обряд крещения, «баба», «институт кумовства», крестные родители, церковное крещение, банкет, верования.

The article analyses traditional elements of Ukrainian ethnoculture in modern christening ceremony in the area of Kozelechchyna. It is proven that traditional elements of culture at the christening ceremony have been basically preserved, although they have undergone some transformations.

Keywords: Kozelets, christening ceremony, *baba* (midwife), *institution of godparenthood*, godparents, christening in a church, regale, beliefs.

Одним із пріоритетних напрямів сучасної української етнології є аналіз ступеня збереженості народних обрядів в українській етнокультурній традиції. Актуальність статті полягає в дослідженні традиційних елементів української культури для подальшого їх використання в сучасних обрядах, пов'язаних із народженням нового покоління українців. Адже передавання від покоління до покоління усталених традицій є запорукою збереження етнокультурної складової в ході побудови української нації і держави. Оскільки традиції — це процес передачі усталених культурних цінностей, завдяки їм місцеві обряди та звичаї набували і продовжують набувати специфічного етнокультурного змісту, ґрунтуючись на принципах духовності, природовідповідності, гуманізму та перебуваючи в органічній єдності з історичними й етнокультурними процесами в Україні.

У сучасній українській культурі досі побутує чимало різних традиційних звичаїв і обря-

дів, поєднаних із важливими для родини і всього роду подіями, що не залежать від календарного циклу свят, зокрема, це звичаї та обряди, пов'язані з народженням, хрещенням та вихованням дитини. Наразі використовувати традиційні елементи в обряді хрещення стає дедалі популярніше і це дозволяє зберегти та закріпити їх в українській етнокультурній традиції. У південно-західних регіонах Чернігівщини, порівняно з імперським періодом із частковою русифікацією обряду або радянським періодом з повною забороною застосування обряду церковного хрещення, у період незалежності традиційні елементи хрещення, що збереглися найкраще, осучаснюються, набувають нових ознак, налагоджуються зв'язки між кумами, між похресниками і хрещеними батьками, а також зберігається роль «баби», яка, проте, з повитухи перетворилася на близьку родині людину, котра бере участь у хрещенні дитини та допомагає у вихованні малечі. Тож це дослідження розкриває важливий

взаємозв'язок традиційних і сучасних етнокультурних елементів хрестильної обрядовості на території Чернігівського Полісся, а також має суттєве значення для актуалізації традиційних звичаїв та обрядів, що стосуються народження й хрещення дитини.

Об'єкт дослідження — обряд хрещення в українській етнокультурній традиції. Предмет дослідження — трансформація традиційних елементів в обряді хрещення на Козелещині. Мета — дослідити традиційні елементи української етнокультури в сучасному обряді хрещення в південно-західній частині Чернігівщини з другої половини XIX ст. і до сьогоднішнього дня. Завдання — провести порівняльний аналіз традиційних і сучасних елементів в обряді хрещення на основі літературно-джерельної бази, що охоплює другу половину XIX — початок XXI ст., та польових етнографічних спостережень за 2012 та 2016–2017 роки, зібраних у смт Козелець та Козелецькому районі, що на Чернігівщині.

Етнокультурні й етнорелігійні процеси в північній частині Наддніпрянщини тривалий час перебували під впливом Російської імперії. Ця частина Лівобережжя більше, ніж інші регіони України, зазнала значної русифікації населення. Цей етнокультурний чинник вплинув, зокрема, і на традиції, святково-обрядовий цикл, звичаї, обряди, пісні тощо. Тому збереженість етнокультурних традицій в обряді хрещення спробуємо проаналізувати на основі етнографічних матеріалів, зібраних у південно-західній частині Лівобережного Полісся, зокрема в Борзнянському, Козелецькому, Носівському та Прилуцькому районах Чернігівської області.

Для досягнення мети використано методи порівняльного аналізу літературно-джерельної бази, архівних даних, власних етнографічних спостережень, інтерв'ювання респондентів та ін. Передусім це — комплексне українознавче дослідження із застосуванням усної історичної підходу. Усна історія впливає на збереження народної пам'яті про події, що ще тривають. Записування усних розповідей респондентів, ана-

літичне переосмислення та фіксація знакових моментів історії України визначають сутність традиційної культури українців.

Проблемою збереження традиційних елементів в українській культурі займалися вітчизняні та зарубіжні історики, етнографи, етнологи, мовознавці, фольклористи. Матеріали, зібрані та упорядковані ними, стали основною джерельною базою для багатьох поколінь дослідників української етнокультурної спадщини. Наукові та науково-популярні видання з проблем дослідження збереження давніх традиційних елементів в обряді хрещення в Україні, зокрема на Чернігівському Поліссі, почали з'являтися у другій половині XIX — на початку XX ст. В історії досліджень елементів української традиційної культури можна виділити кілька хронологічних етапів.

I етап — друга половина XIX — початок XX ст. — дореволюційні наукові та науково-популярні видання (І. Беньковський, М. Грушевський, М. Дерлиця, З. Кузеля, Д. Лепкий, О. Малинка, О. Маркевич, С. Нос, П. Чубинський, Хр. Ящуржинський та ін.).

II етап — 20-ті — 90-ті роки XX ст. — радянські й діаспорні видання (О. Воропай, І. Огієнко, Є. Онацький, В. Кубійович, Л. Храплива-Цур та ін.).

III етап — 90-ті роки XX — початок XXI ст. — дослідження вітчизняних науковців періоду незалежності (В. Борисенко, О. Боряк, О. Бриняк, Н. Гаврилюк, С. Гвоздевич, М. Гримич, Є. Грицак, Г. Гуркіна, А. Іваницький, К. Ковтун, В. Коцур, С. Макарчук, О. Мандебура-Нога, Й. Сележан, М. Склярченко, В. Супруненко, С. Черепанова, Р. Чмелик, І. Щербак та ін.).

Найбільш фундаментальні етнографічні матеріали й дослідження родильної та хрестильної обрядовості в Україні зібрані П. Чубинським у другій половині XIX ст. і видані (у 7 томах, 9 книгах) Південно-Західним відділом Імператорського російського географічного товариства під назвою «Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (1872–1877). Збираючи

фольклор, П. Чубинський не лише систематизував експедиційні етнографічні матеріали, але й зробив комплексне українознавче дослідження, упорядкувавши відомості про святково-обрядову культуру, побут, статистичні дані українського народу тощо. Родильно-хрестильна обрядовість будувалася на народних традиціях, що сформувалися в давні часи. Ці традиції побудовані на основі матріархальних стосунків в українській родині, у якій магичні обряди, звичаї та замовляння, що з цим пов'язані, мали сакральне значення; повага до жінки та магичні знання передавалися з покоління в покоління. Причому в усі таїнства, пов'язані з народженням і хрещенням дитини, були посвячені жінка-породілля, баба-повитуха та хрещена мати. Роль батька (чоловіка) та хрещеного батька теж була важливою у традиційній українській родині. Деякі відомості, присвячені родинам і хрестинам, були записані П. Чубинським, зокрема, й у Остерському повіті Чернігівської губернії, що межував із Козелецьким [25; 26].

Відома дослідниця В. Борисенко в монографії «Сімейна обрядовість українців ХХ — початку ХХІ століття» наголошує: «Побутування звичаїв, прикмет, вірувань, пов'язаних з церковним хрещенням, свідчить про те, що протягом століть православ'я в народі переломлювалося крізь призму язичницьких, чи точніше — дохристиянських переконань. У цьому складному процесі зростання різностадіальних елементів народжувалися місцеві локальні форми та компоненти обряду. У такий спосіб творився побутовий варіант православ'я, наповнений народними звичаями та давніми традиціями» [5, с. 32].

Традиційний обряд хрещення у працях П. Чубинського, І. Огієнка, С. Носа та в інших наукових і науково-популярних вітчизняних чи діаспорних виданнях описаний досить детально, проте принцип відбору та фіксації матеріалів здебільшого випадковий. Тому, спираючись на етнографічні спостереження та записи того чи іншого дослідника, можна стверджувати, що традиції хрещення, які по-

бували в різних куточках Наддніпрянщини, були невід'ємною частиною питомо українського буття, проте мали локальні відмінності та етнокультурні особливості.

Нагадаємо, що Чернігівщина, зокрема Козелещина, тривалий час була тісно пов'язана з історією імперської Росії, а згодом — радянської України. Це суттєво вплинуло на зміст і форму церковно-релігійних обрядів та родинну обрядовість. Загалом більша частина населення була повністю або частково зросійщена, зокрема, в українській культурі, побуті, мові, фольклорі, народних звичаях та обрядах а також у церковному статуті відчувався значний вплив російської культури. Утім, віряни все одно йшли до церкви, бо так вимагав звичай. Традиція церковного хрещення в Україні побутувала аж до падіння монархії.

У дореволюційній Україні, зокрема на Лівобережжі, релігійність і сімейна обрядовість були безпосередньо пов'язані із церковним статутом, родинні обряди проводилися за допомогою священнослужителів, у церквах були спеціальні реєстраційні книги — метрики — паперові формуляри, у яких відмічалися акти сімейного стану населення: хрещення (народження), вінчання (шлюб), поховання (смерть). Велися ці книги, звичайно, не дуже прискіпливо, тому відстежити родинні зв'язки за ними подекуди складно.

За радянської влади у зв'язку зі зміною царської ідеології на комуністичну та із закриттям церков ведення метричних книг припинилося і реєстрація сімейного стану населення відбувалася в актових книгах у ЗАГСах, які видавали свідоцтва про шлюб, народження або смерть.

За роки панування в Україні комуністичного режиму та під час Другої світової війни чимало церков на Чернігівщині було зруйновано або закрито. Приміром, після війни мешканці Козельця і району здебільшого проводили обряд хрещення вдома, куди таємно запрошували священника, бо православна християнська традиція вимагала охрестити дитину обов'язково відразу після народження,

щоб уберегти її від нечистих сил, зурочення тощо. Зокрема, у 1934 році було пограбовано та припинено службу Божу в козелецькому соборі Різдва Пресвятої Богородиці. Під час Другої Світової війни у храмі було влаштовано стайню, згодом — табір для військовополонених, а протягом 1957—1958 років — заготівельну контору, склад для овочів та інших товарів. Відновлювальні роботи розпочалися відразу після війни — 1946 року, а реставрація відбувалася протягом 1961—1982 років. Лише за незалежної України у 1993 році собор знову було відкрито для вірян [3; 22, с. 36, 116, 118—122].

Також за радянської влади було закрито данівський Свято-Георгіївський жіночий монастир (відомий з 1654 р.), розташований неподалік Козельця. Тривалий час у ньому розміщувався будинок для літніх людей і лише 1995 року він почав діяти знову. У 1937 році комуністи зруйнували й знищили майно та спалили ікони церкви Святих апостолів Петра і Павла, збудованої наприкінці XVIII ст. (1782) у с. Озерне Козелецького району Чернігівської області (до 1957 р. — с. Святе) [18; 20].

Мешканка Козельця Валентина Іванівна Добрінова, 1961 р. н., яка народилася й виросла в с. Патюти на Козелеччині, згадує як її похрестили за радянської влади: «Мене у 12 років баба відвела додому до попа у хату і там без кумів, без нікого перехрестив, водою умив і всьо, я стала хрищена. А тоді ж, при Союзі як було: церкви були закриті, попа не можна було, не дай бог в райкомі партії узнають, що ти христиш, — звільняли з роботи зразу ж. А мою доньку христили дома тихенько, таємно. Батюшку кум привіз, перехрестили в хаті і все. Крижмо було обов'язково. Куми несли якесь покривало або одіяло любе, але таке щоб можна загорнути дитину і костюм для дитини. Вишиванки одягали. А потім сіли, пообідали та й порозходились. До року треба було обмінятися, як кажуть — “принести пироги” та купити щось у подарунок кумам» [ДВІ].

Отже, за радянської влади на Козелеччині більшість церков було закрито, тому обряд

хрещення проводився або вдома, або таємно в монастирі. Чимало традиційних елементів обряду хрещення, порівняно з тими, що існували наприкінці XIX — на початку XX ст. в українській святково-обрядовій культурі, було втрачено. Комуністична ідеологія зайняла місце релігійної ідеології, а обряд хрестин було замінено за радянських часів на «звіздини» або «октябрини». З радянських часів традиція проведення урочистого обряду укладання шлюбу та реєстрації новонародженої дитини в ЗАГСі перейшла й у святково-обрядову культуру незалежної України [23, с. 328].

«Зміни в обрядовості виявилися у тому, — наголошує В. Борисенко у післямові до вищезгаданої монографії, — що за радянської влади не можна було (особливо — «партійним») хрестити дітей у церкві, вінчатися, відспівувати покійника зі священником, навіть заборонялося мати в приватній оселі на стінах ікони. Проте сила народних традицій полягає в їхній гнучкості, умінні адаптуватися й відроджуватися за сприятливих умов» [5, с. 251].

Після розпаду СРСР церковні традиції вінчання, хрещення та поховання відновилися, церковні книги продовжують вестися. До хрещення знову стали запрошувати хрещених батьків, а також «бабу».

Поряд із традиційними в обряді хрещення існувало багато різних повір'їв, проте сьогодні вони вже не мають такого значення, адже багато з них досить помітно трансформувалися, але загалом збереглися як у міській, так і у сільській етнокультурній традиції. Деякі з них стали основою для появи ряду марновірств та забобонів. Зокрема, у П. Чубинського зустрічаємо такі забобони, що після заходу сонця не виливають у двір купелі; пелюшки перуть і вішають на дворі тільки через рік, щоб дитя не захворіло; чіпляють у шапку голку, щоб ніхто «не наврочив» тощо [25, с. 17].

Ці та інші забобони досі побутують в Україні, зокрема, відомі такі: вагітним жінкам не можна відмовляти в проханні, бо миші одяг поточать; заборонено стригти та фарбувати во-

лосся чи нігті, робити макіяж, ходити в церкву, на похорон, кладовище й т. ін. Одні вірування мають у своїй основі раціональне зерно, але інші — взагалі безпідставні і не мають жодного логічного пояснення щодо своєї появи, тому здебільшого вони поступово зникають.

Тому вже на початку ХХІ ст. поширилася практика попередньої бесіди священика з батьками та хрещеними з метою надання порад щодо підготовки до церковного обряду хрещення. Усі, хто беруть участь у цьому обряді, мають бути морально й духовно готовими нести відповідальність за дитину, бути здатними її захищати й допомагати їй. Основні поради стосуються усвідомлення сутності обряду хрещення — щоб дитина через молитву й купіль, наділену цілющими властивостями, отримала додатковий захист.

Зазначимо, що віра в магічну силу води побутувала на території всієї Наддніпрянщини. Освячену воду використовували для охрещення новонародженої дитини (занурення дитини в купіль) і в обряді очищення водою рук матері та баби-повитухи. Очищувальна сила води відображена, зокрема, у народних замовляннях, записаних П. Чубинським під час етнографічних експедицій. Цілюща дія води підсилювалася замовляннями, що їх використовували наприкінці ХІХ ст. з лікувальною метою: «Вода Єлено! Очищаєш луги и береги, очисти мене відь всього злого: болісты и слабосты» (Літинський повіт, Вінничина) [26, с. 43].

У дослідженнях народних традицій у родильній обрядовості України кінця ХІХ — початку ХХ ст. дослідниця Н. Гаврилюк на основі етнографічних експедицій у північно-українські області наводить це саме замовляння, записане на Київщині, що межує з Чернігівщиною, проте в дещо зміненому сучасному варіанті: «Вечір добрий, земля Тетяна, вода Ояна, дай мені води од усякої нужди і біди. Омиваєш ти луги і береги, і все чисте поле. Омий ти хрещену, народжену [8, с. 2012, 214–215].

Найпершою людиною, яка допомагала породіллі, а згодом брала участь у всіх обрядах,

пов'язаних із дитиною, була баба-повитуха. З появою спеціальних медичних закладів необхідність запрошувати повитуху відпала. Проте традиційно з числа родичів або близьких друзів родини на хрестини досі запрошують жінку, яка буде «бабувати» («бабити») за дитиною.

На Чернігівщині була поширена назва «баба, що бабувала», або просто «баба», а наприклад, на Поділлі — «баба-бранка». У Козельці та Козелецькому районі її називали просто «баба». Найперше, що входить до обов'язків «баби» — це приготування обрядової випічки та каші, якою вони має погостувати гостей [6].

У населених пунктах південно-західної частини Чернігівщини також було поширене «бабування». Зокрема, відомості про це 1995 року збирала етнограф К. Ковтун під час експедиції в с. Дідівці Прилуцького району Чернігівської області від жительки цього села Ірини Павлівни Шавро, 1911 р. н. (родом із с. Каслян Прилуцького району Чернігівської області): «Була в нас баба Федора, бабувала дітей. Казали, що пойді до баби Федори, хай прийде. Приходила, приймала дитину, купала її і давала матері до груді. Через те вона й уже звалася баба. <...> А баба, що бабувала, купала дитину у дерев'яних ночвах, тоді ж ночов не було залізних, а дерев'яні ночви були у кожного. А для дітей були спеціальні ночовки, для купання. Купала у чистій воді без нежких трав. Це любисток уже стали пизніше класти, казали, що любисток пахне, да щоб дівчата, казали, пахли і хлопці їх любили. Пупа дитині перев'язувала домотканою ниткою, і як покупала, дак зразу ж давала матері до грудей [1, арк. 1].

Присутність баби-повитухи в обряді хрещення зафіксована багатьма дослідниками. «Хрестини, зразу як дитина тільки найдеться, робили. Ото тільки породилля трошки очухається, тоді ж уже й хрестять. Тоді некого не було, кум да кума, не так як теперечка. Хрестили через тиждень, можна було й через три дні, бо тоді було хоч жінка й приведе дитину,

ну, однаково їй треба діло робить, і до корови йти доїть, вона ж не могла вилежуватись. Бабу, що приймала роди, запрошували обезательно на христини» [1, арк. 1].

Обряд очищення водою рук матері й баби-повитухи — «зливки» — був важливою складовою родильної обрядовості, проте майже не зберігся. У 1854 році О. Маркович вперше створив комплексно-етнографічний опис, де тексти хрестильних пісень подаються разом з описом обрядодій. Для порівняння наведемо опис обряду з розповіді кріпосної селянки Палажки Кічиної з хутора Петрушівка Борзнянського повіту на Чернігівщині, що його зробив О. Маркович: «Баба-повитуха брала великий горщик, клала туди гілки верби, зерно вівса і заливала водою. Породілля ставала правою ногою на сокиру, якщо був хлопчик, або на гребінь, якщо дівчинка. На долівці поряд клали голку. Баба поливала на руки породіллі з горщика, а потім брала вербу і з усіх боків жінки обходила і цюкала навхрест сокирою по вербі. Витираючи руки молодій матері, баба примовляла: “Як верба росте швидко, щоб так і дитина росла швиденько! Як заліза ніхто не вкусить, щоб так і породіллі ніхто не спідкусив, і дитини — ні звітру, ні з під зор, ні з приговору! Щоб не боялась ніякого пристриту! Не мій дух, Божий дух! Баба з річчю, Бог з поміччю”» [27, с. 168].

Детальний етнографічний опис хрестильного обряду здійснив в останній чверті XIX ст. О. Малинка. Він зібрав матеріали у м. Мрині Ніжинського повіту, що на правому березі річки Остер. Мрин, як і Козелець, був відомим полковим містечком Чернігівської губернії. Дослідник надав документальні підстави розглядати родильно-хрестильний обряд як звичаєво-обрядовий комплекс, у якому родильні, хрестильні та колискові пісні є важливою складовою [14].

У П. Чубинського також знаходимо свідчення про роль води, «баби» та замовлянь в обряді «зливок»: «Въ нѣкоторыхъ мѣстах послѣ похрестинъ наступають зливки и также баба приносить води непочатої. Кладеть

въ корыто любистку, чернобылю и вербы, льеть туда воду, говоря: “Свята вода Оліяно, очищає луги и береги, коріння о каління; очисти, Господи, душу и тіло породіллі, а руки бабі”» [25, с. 14–15].

Провідування — невід’ємна частина обряду хрещення. Цю місію традиційно мали виконувати тільки жінки, близькі родичі або сусіди. Вони приходили відвідати породіллю кожного недільного ранку протягом двох — шести тижнів. Зараз провідування не практикується. Родичів запрошують здебільшого вже на христини. Звичай передбачав приносити подарунки. У різних куточках України вони були різними, здебільшого це був хліб та сіль або біле полотно. На Чернігівщині жінки брали із собою яйця та кисіль. Зараз дедалі частіше з практичних міркувань близькі родичі запитують молодих батьків, що краще подарувати дитині: ліжечко, ванночку, візок, іграшки, одяг та ін. Здебільшого запрошені на христини близькі друзі дарують гроші, золоті або срібні прикраси тощо.

У давнину подарунки давали також «бабі, що бабувала». Відомий збирач і дослідник С. Нос зафіксував, що на Чернігівщині на христини готували подарунки «бабі», зокрема полотно на сорочку, намітку та китицю [2, арк. 11].

Найкраще зберігся в українській традиційній культурі й досі є стійкою формою родинного спілкування так званій «інститут кумівства». Історично так склалося, що найвищий ступінь збереженості традиційних елементів родинної обрядовості спостерігається в сільській місцевості, проте й у соціокультурному вимірі міста кумівство теж дуже поширене. Поява нового члена роду в давнину була значною подією і до сьогодні є важливою для всіх членів родини. Вважається, що під час проведення родильних і хрестильних обрядів зміцнюються стосунки в родині, зростає спорідненість між батьками й кумами та зв’язок хрещених батьків з похресниками.

Філософсько-релігійні аспекти життя української родини у своїй праці «Дохристиянські вірування українського народу»

(1945) розглянув І. Огієнко (митрополит Іларіон). Учений вважав, що враховувати дохристиянські вірування українського народу дуже важливо, адже вони як «довговіковий набуток духовий» не могли безслідно зникнути під наступом нової християнської віри. У цій праці І. Огієнко спробував коротко охарактеризувати дохристиянські вірування українського народу. Він наголошував, що всі обряди побудовані на міцному підґрунті давніх вірувань. У розділі «Народження людини» вчений проаналізував основні вірування та обряди, якими послуговувалися при народженні та хрещенні дитини. Зокрема, він наголошував: «Для охрещення дитини треба двоє кумів і їх запрошує батько дитини, прийшовши з хлібом. Відмовитись від кумівства не вільно <...> Як принесуть дитину від Хреста, справляються Хрестини, в міру спроможности батьків, при чому дитині бажається щастя та здоров'я. Робляться маленькі букетики з барвінку, калини, м'яти й ін., і роздаються гостям; ці квіти, принесені додому, приносять щастя домові. За ці букетики бабі даруються дрібні гроші. І породілля, і дитина ввесь цей час легко підпадають пристріту (по старому: призору), а тому їх конче бережуть від цього, завішуючи й закриваючи від очей не тільки чужих, але й своїх» [16, с. 9, 209].

Тож, обряду хрещення дитини здавна передувало обрання хрещених батьків — кума та куми. Про те, кого брали в куми свідчать записи К. Ковтун, що їх науковець збирала під час етнографічної експедиції до Чернігівської області: «[А кого брали у куми?] Того, хто був уже до душі, щоб ловка людина для їх була. Знаєте, нас у батька п'ятеро було, а був один батько хрищений, а матері — вже різні були. Хтозна чого, я й не знаю. То була батькова сестра, дак христила нас трьох — Ванька, Василя і мене, а вже Гальку — друга мати хрищена, Варка, сусідка наша. Каже, що да я зроду неде не була в кумах, возьміть мене, прошу вас. А то кажуть, що телята буду на тим світі пасти, як нема хрищеників. Таке люди кажуть,

що буде телята там пасти, а чи правда чи ні, Господь його знає. Вони з чоловіком бездітні жили і багатенькі були проти нас. І ото батько взяв її в куми» [1, арк. 1].

Тож, як колись, так і досі кумів обирають з кола найбільш близьких до родини друзів або родичів. Переважно куму обирає мати, а кума — тато новонародженої дитини. Рішення про обрання однієї або більше пар кумів батьки приймають за власним бажанням та родинними традиціями. На Чернігівщині це переважно одна пара кумів. За народним повір'ям від кумівства відмовлятися не можна, це вважалося гріхом, цього звичаю і досі дотримуються. Відмовитися від кумівства було можливо лише у випадку, якщо просили незаміжню дівчину, яка ще не кумувала, охрестити дівчинку, аналогічно парубка — щоб охрестити хлопчика, проте зараз батьки на це переважно не зважають. Був також звичай, що дівчині треба хрестити першого хлопчика, а хлопцю — дівчинку [про це див.: 1, арк. 1].

До обрання хрещених батьків ставилися дуже відповідально, адже вважалося що: «крестини починаються пригласеніємъ воспріемниковъ <...> Пригласать воспріемниковъ идетъ мужъ, или, за его отсутствіемъ, тотъ, кто есть въ хатѣ. Онъ идетъ съ хлѣбомъ и солью. Придя къ избранному въ кумовья, кладетъ на столе хлѣбъ и говоритъ: “Давъ Богъ сына, теперъ не одкажи мені, кумѣ”. Кумъ не отказивается: беретъ принесенный хлѣбъ себѣ, а свой кладетъ на столъ. Муж приносить его домой и затемъ несет хлѣбъ кумѣ. У ней повторяется тоже <...> Берутъ ихъ по большей части одну пару; только богатый приглашаетъ иногда двѣ. Если мать уже имѣла дѣтей и они умерли, въ таком случае воспріемниками берутъ перваго встрѣчнаго, если позволяютъ ему лѣта; но если женщина родить первый разъ, то выбираютъ кого либо из родственниковъ: “Батьки — суженні, куми — любленні”. Изъ женщинъ не берутъ беременныхъ из опасенія, что ребенокъ умретъ» [25, с. 8—9].

Про особливе ставлення до «баби» та кумів ідеться в пісні, яку записав П. Чубинський з

поміткою «м. Савино, Ост. у.» (можливо, це с. Савин неподалік Козельця, що належало до Остерського повіту): «Ой коли б я знала, коли б я видала, / Хто в мене бабусею буде, / Посадила б її та в садочку у себе / Пахучою та м'ятонкою. / По садочку похожу, на м'яточку гляну, — / Я ж єю напахуюся; / У світлоньку увійду, / На діточки гляну, — / Я ж їми навітшаюся. / Ой коли б я знала, коли б я відала, / Хто у мене куманьчкомъ буде, / Посадила б я ёго у садочку у себе / Пахучими та васильками. / По садочку похожу, на васильки гляну, — Я ж їми напахуюся, / У світлоньку увійду, / На діточок гляну, — Я ж їми навітшаюся. / Ой коли б я знала, коли б я відала, / Хто у мене кума-сею буде, — / Посадила б єї та в садочку у себе / Чірвоною та рожінкою. / По садочку похожу, на роженьку гляну, — / Я ж єю накрашаюся; / У світлоньку увійду, / На діточок гляну, — / Я ж їми навітшаюся (м. Савино, Ост. у.)» [25, с. 7].

Традиції кумівства в родинній обрядовості як колись, так і досі мають значний вплив на збереження етнокультурних традицій. Між хрещеними та рідними батьками існує певне споріднення. Куми вважаються членами родини. Батьки навчають дітей належно поважати й шанувати хрещених. Хрещені батьки зі свого боку відповідають за виховання дитини на основі духовних традицій.

Традиційно під час таїнства хрещення як у церкві, так і вдома використовується святковий обрядовий одяг — і для новонародженого, і для батьків та хрещених. Цей одяг, а також крижмо (кілька метрів білого полотна або білий рушник, яким дитину покривають під час хрещення, а опісля використовують або як пелюшки, або шують сорочечки, або залишають як оберіг для дитини) мають бути світлими — як символ чистоти та непорочності. За народним повір'ям, якщо дитина часто плаче або хворіє, треба загорнути її в цей одяг або крижмо і помолитися. Святковим одягом вважалася вишиванка або біла сорочка. Кум на хрестини зазвичай ішов із хлібом, а кума несла крижмо

[5, с. 32]. Батьки або «баба» віддавали дитину кумам зі словами: «Нате вам народжене, а нам принесіть хрещене» [28, с. 78].

Необхідним атрибутом хрещення в церкві є хрестик як знак належності до християнського світу. Традиційно хрестик купує кум, а хрестильний одяг і крижмо — кума. Дівчинку під час обряду тримає на руках кум, а приймає від священника після купелі на крижмо кума, хлопчика — навпаки. Як у давнину, так і для сучасних християн не має значення, з якого матеріалу зроблений хрестик чи святковий одяг, головне — щоб був зручним та якісним [5].

Наявність хресних батьків вимагає не лише давній звичай, але й церква. Поява традиції кумівства («восприемничества») походить від практики хрещення дорослих (введення до церкви). Згодом обряд введення став проводитися і для матері та новонародженої дитини. І. Огієнко свідчить, що «очищення самої породіллі настає на 40-ий день по родах, — це Виводини, чи правдивіше Вводини матері й дитини до Церкви, бо до цього часу мати до Церкви не може ходити» [16, с. 211].

Через те що маля не може свідомо прийняти рішення про віру, то для цього обиралися достойні люди, які ставали поручителями його майбутнього бажання приєднатися до церкви. Потреба в поручителях існує до сьогодні, адже цей обряд передбачає передачу основ християнської віри від покоління до покоління. Охрестити дитину намагалися якнайшвидше для того, щоб уберегти її від «лихого ока», тобто від зурочення. «Новорожденное дитя, если ещё не окрещено, находится, по мнѣнию народа, въ большой опасности отъ чорта и вѣдьмы и потому его стараются крестить въ день рождения» [25, с. 8].

І сьогодні, якщо дитина народилася кволю, то охрестити її намагаються в той самий день. У такому випадку священника запрошують до хати або лікарні, і обряд хрестин відбувається зі збереженням церковних канонів. Мешканець с. Ставиське, що на Козелеччині, А. Васюк згадує: «Колись було, як дитина народилася, так зразу і хрестили. Несли

додому до попа, піп питає, як дитину звати, тоді читає молитву і загадує, щоб куми повторювали за ним. Потім батюшка дитину мирує, хрестики пише на голові, на руках і ногах олійкою. Як похрестять, купає дитину у купелі, а тоді уводить: якщо хлопець — несе до вітваря» [ВАІ].

Обряд хрещення також передбачає ім'янаречення, тобто приставлення до дитини ангела-охоронця, ім'ям якого священик називає дитину. Раніше ім'я обирали зі святців — церковного календаря, де зазначено дні пам'яті святих, на честь яких і називали дітей. Вважалося, що святий, на честь якого названо дитину, стане ангелом-охоронцем для неї. Наразі цієї традиції вже не так строго дотримуються. Ім'я дитині вибирають батьки і охрещують на честь святого, день пам'яті якого стоїть за церковним календарем найближче до дня народження дитини.

Після обряду церковного хрещення було прийнято влаштовувати святкову гостину, учту або трапезу вдома з обов'язковою присутністю хрещених батьків, «баби» та найближчих родичів. Донині зберігся звичай обдаровування присутніх на хрестинах традиційною обрядовою випічкою — калачами. Хрестильні калачі — це ритуальний хліб, що символізує передавання традицій дітонародження з роду в рід. Обдаровування гостей, намагання наділити їх здатністю до успішного зачаття і плодючості пов'язане з давньою землеробською символікою землеробства і плодючості та шлюбною / родильною магією. Існували різні форми калачів, як з отвором посередині, так і без, прикрашені зверху маком, цукровою пудрою або виліпленими з тіста квіточками й листочками. Готувати обрядові страви, зокрема пекти калачі та варити кашу, мала «баба». Перший буханець вона клала породіллі за пазуху, щоб та продовжувала народжувати дітей, «бабі» ж віддячували сімома хлібинами. З другої половини ХХ ст. це робила рідна бабуся або кума. Під час святкового обіду калачі та кашу ставили на покуті. «Баба» вершок каші залишала для

породіллі, рештою пригощала всіх гостей, а потім горщик, загорнувши в хустку, розбивали об край столу. Незаміжні дівчата або бездітні жінки розбирали його уламки, маючи надію теж вийти заміж і народити дитину. Калачами обдаровували всіх гостей. Окрім обрядових страв, на святковому столі мають бути різні традиційні страви української кухні на вибір господині. Сучасним господиням, які святкують хрестини в кафе або ресторанах, значно легше, адже вони лише обирають на свій смак страви і особливо не переймаються, головне — щоб гості були задоволені [5, с. 33].

Збереглася в сучасному обряді хрещення також традиція святкувати похрестини. І. Огієнко, посилаючись на «Студії» Хв. Вовка зазначав, що «По Хрестинах другого дня не справляють. По-хрестини, — в шинку частують кумів та бабу, й інших гостей, коштом породіллі, може тому, що колись дитина причислялася до роду матері». В. І. Огієнка є відомості про звичай пошанування першого кумівства: «На Холмщині ще й досі існує звичай пошанування першого кумівства, — такого кума садовлять на соломі на санях, і везуть від його хати до хати батьків дитини з пошаною. При кінці обряду такий кум повинен викупитися» [16, с. 210–211].

Про цей елемент обряду хрещення знали також на Чернігівщині. У день хрестин або на другий день родичі садовили кумів та «бабу» на борону чи «бідку» (двоколісний візок) і везли до корчми, а там вимагали відкуп. При цьому співали: «Запрягайте, запрягайте / Да шеснадцять парь волив, / Да повеземь бабусенку у пиво; / Запрягайте, запрягайте / Да чотирнадцять парь воливь, / Да повеземь пана кума у пиво; / Запрягайте да дванадцять парь воливь, / Да повеземь паню куму у пиво. / Добрий, добрий ковалчик бувь, / Та й імь дитинку дай роздобувь; / И вь рученьки не хукавь, / И в ниженьки не тупавь, / Да й роздобувь». Наведений варіант української народної пісні записав П. Чубинський від О. Новицького [25, с. 14].

Цей обряд частково зберігся на Козелеччині в дещо трансформованому вигляді. Зокрема, залишився звичай возити кумів та «бабу» до магазину на візку влітку або на санях взимку і вимагати з них відкуп, а от народні обрядові пісні, що супроводжували обряд, забулися. Наводимо розповідь про цей звичай, зафіксований у с. Ставиське Козелецького району: «Церковний обряд хрещення моєї доньки ми проводили вдома 23.01.2016 р. Запросили священника, хрещених батьків, «бабу» та близьких родичів. Священик провів обряд за усіма церковними канонами. До занурення у хрестильну купіль дитину тримав на руках хрещений батько, а після, загорнувши дитину у крижмо, священник передав її хрещеній матері, яка огорнула її крижмом, а згодом зодягла у святковий білий одяг. Таїнство хрещення дитини та її ім'я своїми підписами засвідчили хрещені батьки у свідоцтві про хрещення. Святковий обід в честь народження відбувся у місцевому клубі. Після того, як гості добре пообідали і потанцювали, вони захотіли відвести моїх кумів і запрошену «бабу» до магазину. Проте знайти двоколісного візка ніде не вдалося, тому взяли у клубі дерев'яну драбину, покладали на неї будівельні ноші, прив'язали полотняну упряж й на цю конструкцію урочисто всадили моїх кумів із піснями та примовляннями, а тоді обрали двох дужих хлопців із числа гостей, так званих «коней», які й повезли кумів до магазину. По дорозі співали всіх пісень, які знали. Гості намагалися встигнути за імпровізованими санками, проте мало кому це вдалося, адже лежав сніг і була чудова сонячна морозна погода й «санки» рухались плавно і швидко. Коли вся ця процесія рухалась по дорозі, зупинялися машини і заради сміху пропонували «підвезти», тобто причепити до машини. «Коні» заперечували, казали, що могорич і самі подужають. Вони дуже старалися, намагалися перевернути їх, проте так і не змогли, адже куми дуже добре трималися, лише біля магазину вони попадали у сніг, тим самим погодившись на відкуп. Транспорт прив'язали біля кафе. У магазині куми у складчину з «бабою» придбали могорич, а тоді сіли у кафе при

магазині і під впевненим керівництвом «баби» ним пригостилися. Дорогою назад до клубу відбувалося те саме. Я зняв відео, яке стане чудовим спогадом про цю важливу подію в житті нашої родини» [ВАА].

На гостині традиційно співали українських обрядових пісень, проте у зв'язку з потужними впливами російської культури за радянської доби зараз на Козелеччині переважна більшість пісень, що їх співають на хрестинах, — російські. Наприклад, у с. Ставиське співають таких пісень: «Окрасился месяц багрянцем», «Ой мороз, мороз». Українські народні пісні збереглися передусім у репертуарі аматорських фольклорних колективів. Зокрема, у пісні «Ой я вчора в куми, і сьогодні в куми» йдеться про приготування обрядових страв: «Ой я вчора в куми / І сьогодні в куми. / А назавтра куму / Та й до себе позву. / А я завтра куму / Та й до себе позву. / Ой а чим же куму / Та я буду пригощатъ / Ой найму я стрільця, / Хай уб'є горобця, / А з того горобця / Я сім страв нароблю, / А з того горобця / Я сім страв наварю. / Насолю я сальця / Ще й ковбас начиню. / Насолю я сальця / Ще й ковбас начиню, / А із тих реберець / Я зварю холодець. / Та продам крильця я / Та куплю відерця, / А у ті відерця / Ой наллю я винця. / І напилася кума, / І наїлася, / І додому вона / Забарилася» (записано 1988 р. від учасників фольклорного ансамблю с. Вовчок Козелецького району Чернігівської області, керівники Н. Литовченко та Н. Коваленко) [19, с. 256–257].

Про збереження традиційних елементів у сучасному обряді хрещення розповів мешканець смт Козелець С. Кузьменко: «Хрестини моєї доньки святкували якраз на другий день після Різдва Христового 08.01.2012 р. Таїнство церковного хрещення ми провели у нашому найбільшому місцевому храмі — козелецькому соборі Пресвятої Богородиці. Священик провів обряди хрещення та введення матері у храм. Святкову гостину ми влаштували у ресторані. На родинній раді ми вирішили використати традиційні елементи обряду,

зокрема попросили одну із родичок (“бабу”) спекти обрядові калачі і поділитися цією часточкою радості з нашими гостями, пов’язуючи цю страву як із Різдвом, так і з народженням нового члена нашої родини. Їх роздавали всім гостям з собою додому. Передусім на початку святкового обіду мої куми пригощали усіх гостей кашею, яка була у цей день як ніколи доречною, адже вона виконувала роль водночас різдвяної куті й “бабиної” каші, яку раніше традиційно готували на хрестини. Згодом горщик з кашею хрещені батьки урочисто розбили перед рестораном. Після святкового обіду друзі влаштували катання моїх кумів на двоколісній тачці від ресторану до магазину з метою отримання відкупу. Відкупом традиційно вважається купування горілки та пригощання нею хлопців, які виконували роль “коней”, та усіх присутніх гостей» [КСВ].

Зберігся також обряд пострижин, який є складовою обряду хрещення. Вони переважно відбуваються, коли малюку виповнюється один рік. В І. Огієнка знаходимо записи, що «з дуже давнього часу на Україні відбувався обряд постригу чи *Пострижин*, — це врочисте перше постриження дитини. Пострижини відбуваються різного часу: через рік або й більше по народженні <...> Дитину садовлять на розстеленому кожусі вовною доверху або на коноплях, що робить баба, а обряд *Пострижин* виконує кум: вистригає трохи волосся з чотирьох сторін; спереду, ззаду та з обох боків біля вух. Батько на кожуха кидає трохи грошей, щоб дитина багата й щаслива була. Обряд *Пострижин* першого волосся Церква також перейняла в свою опіку, але тепер цей обряд “пострижений власов” приєднаний до Таїнства Хрещення. В молитві на це проситься: “Начаток сотвори стрищи власи”» [16, с. 212].

Про те, що в родинях дотримувалися давніх традицій, свідчать також архівні дані: «[А в рік дитину стригли?] Стригли. Приходив кум, кума і більш некого. Було на столі постелють скатерть, згорнуть учетверо і посадять дитинку, а тоді обипнуть платочком, щоб волоссячко не падало на землю і пострижуть. А перед тим хрестик на

голові вистрижуть, це так полагалось. А волосся, що постригли, під кучеряву вербу прикопають, щоб кучерявий був» [1, арк. 2].

У сучасному обряді хрещення пострижини теж збереглися. Додалися навіть деякі сучасні елементи. Найперші пострижини здійснює священник при Таїнстві Хрещення. Він вистригає хрестом волоссячко й кидає в купіль. Цю воду він рекомендує вилити в те місце, де ніхто не ходить, тобто переважно в саду під плодове дерево, або полити нею кімнатні квіти, якщо хрещення відбувається в міській квартирі. Другі пострижини переважно відбуваються вдома за участі батьків та кумів. Спочатку дитину садовлять на кожух, посипаний грошима, «щоб була багата і щаслива», а кум та кума вистригають волоссячко на її голові у вигляді хреста. Опісля переважна більшість батьків вирішують зістригати його повністю — щоб нове вирросло міцним і красивим. Після цього навколо дитини розкладають різноманітні предмети: гроші, книжки, ручки, ключі, гребінець, косметику та інші предмети. І уважно спостерігають, до якого предмета маля спершу потягнеться, — таку й обере собі долю.

Проведений порівняльний аналіз традиційних та сучасних елементів в обряді хрещення на Чернігівському Поліссі, зокрема на Козелеччині, дозволяє відтворити структуру традиційного обряду хрещення, виокремити сучасні особливості проведення цього сакрального рідинного дійства та відстежити збереженість у ньому традиційних елементів. На основі власних спостережень та етнографічних матеріалів, зібраних і опрацьованих ученими наприкінці ХІХ — на початку ХХІ ст., було виділено три етапи досліджень — дореволюційні наукові та науково-популярні видання другої половини ХІХ — початку ХХ ст., радянські та діаспорні видання 20–90-х років ХХ ст. та дослідження вітчизняних науковців періоду незалежності 90-х років ХХ — початку ХХІ ст. Сучасний обряд хрещення, зазнавши імперських, радянських та інших впливів, усе ж у своїй основі зберіг народні традиційні елементи.

Одне з найважливіших місць в обряді хрещення (як у давнину, так і нині) відводилося воді з її цілющими властивостями. Збереглися традиційні атрибути хрестильного обряду, такі як хрестик, крижмо, святковий одяг тощо, проте вони набули сучасного вигляду, стали більш витонченими та коштовними. Роль посередниці між родиною і церквою, яку виконувала «баба», нівелювалася, проте й досі запрошують «бабити» близьку родині літню жінку, у якої є благополучна родина. Вона має зварити «бабину» кашу, спекти калачі, взяти участь у святковій учті та похрестинах. Майже повною мірою в сучасному обряді хрещення зберігся інститут кумівства. В обряді хрещення виділяється власне церковне хрещення та гостина (учта) на вшанування породіллі й

новонародженої дитини за народними традиціями. Отже, протягом ХХ ст. за імперського, а згодом комуністичного режиму родинна обрядовість українців зазнала суттєвих змін, значно посилювався тиск влади на народні традиції, особливо на церковний обряд хрещення. Сьогодні обряд церковного хрещення значно осучаснився, проте в його основі залишаються деякі елементи як данина давнім народним традиціям. Православні родини переважно продовжують дотримуватися традиційного церковного обряду хрещення, а також влаштовують частування з приводу хрестин вдома або в ресторані, на які запрошують родичів та близьких друзів. Завдяки консервативності церковного обряду все, що необхідно для його проведення, зафіксовано в церковному статуті.

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ), ф. 14-5, од. зб. 631, 11 арк.

2. АНФРФ ІМФЕ, ф. 2, од. зб. 4, рукопис, 216 арк.

3. Архітектурна велич Козельця / упоряд. А. Г. Пенський, В. М. Дещенко. – Чернігів, 2002. – 44 с., іл.

4. *Беньковський І.* Поверья и обрядности родин и крестин / *И. Беньковский* // Киевская старина. – 1904. – Т. 87. – С. 1–3.

5. *Борисенко В.* Сімейна обрядовість українців ХХ – ХХІ століття / *В. Борисенко*; [голов. ред. *Г. Скрипник*]; НАН України, ІМФЕ. – Київ, 2016. – 256 с.

6. *Боряк О.* Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним та сакральним / *О. Боряк*. – Київ, 2009. – 400 с.

7. *Бриняк О.* Родильна обрядовість українців: регіональні варіації за етнографічними записами кінця ХІХ – початку ХХ ст. / *О. Бриняк* // Київська старовина. – 2011. – № 2. – С. 55–80.

8. *Гаврилюк Н. К.* Сліди давньоруських традицій в родильній обрядовості України кінця ХІХ – початку ХХ ст. / *Н. К. Гаврилюк* // Етнографія Києва і Київщини. Традиції й сучасність. – Київ : Наукова думка, 1986. – 269 с.

9. *Гвоздевич С.* Родильна обрядовість поліщуків / *С. Гвоздевич* // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів: Інститут народознавства НАН України 1997. – Вип. 1 : Київське Полісся, 1994. – С. 164–171.

10. *Гвоздевич С.* Вода і вогонь у родильній обрядовості українців ХІХ – початку ХХ ст. / *С. Гвоздевич* // Народознавчі зошити. – 1995. – № 1. – С. 34–35.

11. *Грушевський М. С.* Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / *М. С. Грушевський*; голов. ред. *В. Куценко*, ред. *Л. Петік*. – Київ : Либідь, 2006. – 256 с. : іл.

12. *Кузеля З.* Народні звичаї й обряди, пов'язані з родинним життям // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Київ, 1994. – С. 240–244.

13. *Лепкий Д.* Обряд хрещення малих дітей на Русі та деякі вірування і забобони людові / *Д. Лепкий* // Зоря. – 1887. – № 18. – С. 297–298.

14. *Малинка О.* Родыны и хрестыны (Матеріал собран в м. Мрине Нежинского уезда) // Киевская старина. – 1898. – Т. 61. – С. 254–286.

15. *Мандебура-Нога О.* Народини: вірування, звичаї, обряди (за експедиційними матеріалами) // Етнічна історія народів Європи. – 2002. – Вип. 13. – С. 46–51.

16. *Огієнко І.* Дохристиянські вірування українського народу : історично-релігійна монографія. – Київ : Обереги, 1992. – 424 с.

17. *Онацький Є.* Українська мала енциклопедія : у 8 т., 16 кн. / Є. Онацький. – Буенос Айрес : Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1957–1967.

18. *Опис землі Козелецької : науково-популярне дослідження з минувшини рідного краю / під ред. В. М. Гузія, А. Г. Пенського – Київ : Брама-V, 2011. – 572 с.*

19. *Пісні з родин і хрестин (збірник-реконструкція із теоретичною розвідкою, коментарями, моделями ритмоструктури, показниками) / упоряд. А. І. Іваницький ; [відп. ред. Г. А. Скрипник]. – Вінниця : Нова Книга, 2013. – 456 с. : нот.*

20. *Про Козелецький район [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kozrada.gov.ua/pro-kozelets-kij-rajon/>.*

21. *Словник символів культури України / за ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. – Київ : Міленіум, 2002. – 260 с.*

22. *Собор Різдва Богородиці в Козельці. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2012. – 296 с.*

23. *Советские традиции, праздники, обряды: опыт, рекомендации / М. А. Орлик, В. И. Воловык, М. Д. Довбуш и др. – Москва : Профиздат, 1986. – 336 с.*

24. *Супруненко В.* Народини. Витоки нації: символи, вірування, звичаї та побут українців / Володимир Супруненко. – Запоріжжя : Березина, 1993. – 136 с.

25. *Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом: Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.-чл. П. П. Чубинским. – Санкт-Петербург, 1877. – Т. 4 : Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны / издан под наблюдением д.-чл. Н. И. Костомарова. – 713 с.*

26. *Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом: Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.-чл. П. П. Чубинским. – Санкт-Петербург, 1872. – Т. 1 / издан под наблюдением чл.-сотр. П. А. Гильдебрандта. – 224 с.*

27. *Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича / упоряд. О. І. Дей. – Київ : Наукова думка, 1983. – 527 с.*

28. *Яцуржинський Хр.* Поверья и обрядности родин и крестин / Хр. Яцуржинський // Киевская старина. – 1893. – Т. 42. – С. 75–83.

Список інформантів

КСВ – Кузьменко С. В., 1986 р. н. Записала Л. Отрошко в січні 2012 р. в смт Козельці Чернігівської області.

ВАІ – Васюк А. І., 1955 р. н. Записала Л. Отрошко в січні 2016 р. у с. Ставиське Козелецького району Чернігівської області.

ВАА – Васюк А. А., 1987 р. н. Записала Л. Отрошко в січні 2016 р. у с. Ставиське Козелецького району Чернігівської області.

ДВІ – Добрінова В. І., 1961 р. н. Записала Л. Отрошко в серпні 2017 р. у смт Козельці Чернігівської області.